

علل و مراحل تعریب و اصلاح مسکوکات اسلامی

با تأکید بر دوره عبدالملک بن مروان اموی (۸۶ - ۶۵ ق/ ۷۰۵ - ۶۸۴ م)

بهادر قییم*

محسن صدیق**

چکیده

با گسترش فتوحات، انبوهی از سکه‌های فارسی، قبطی و یونانی وارد سرزمین‌های اسلامی شدند. این مسکوکات، از نظر وزن و عیار و نقوش و تصاویر، متفاوت بودند. برخی از خلفا و حکام مسلمان تلاش‌هایی به منظور تعریب و ساماندهی این مسکوکات انجام دادند. اما اوج این اقدامات در عهد عبدالملک بن مروان (۸۶ - ۶۵ ق / ۷۰۵ - ۶۸۴ م) بوده است. در این دوره مسکوکات دینار و درهم و فلس تعریب و اصلاح شدند. یکنواختی در ضرب سکه و تعریب آن نتیجه این حرکت اصلاحی به‌شمار می‌آید. این روند تابع عوامل مالی و اقتصادی جهت درآمدزایی دولتی و صیانت از جعل سکه طلا، سیاسی به‌منظور رفع وابستگی جامعه اسلامی به سکه‌های ایرانی و بیزانسی و عامل دینی پرداخت سکه سالم و غیرمغشوش در بخش‌های شرعی نظیر زکات و خمس و دیه بوده است. در این پژوهش سعی می‌گردد به سیر تعریب و علل و عوامل مؤثر و نیز نتایج مترتب بر آن پرداخته شود.

واژگان کلیدی

تعریب، مسکوکات، ضرابخانه، عبدالملک بن مروان.

ghayem.b@scu.ac.ir
m.s.1363@yahoo.com
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۹/۱۵

*. دانشیار دانشگاه شهید چمران اهواز.
**. کارشناسی ارشد تاریخ اسلام.
تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۳/۲۰

طرح مسئله

با آغاز فتوحات اسلامی و گسترش اسلام در سرزمین‌های خارج از جزیره العرب، مناطق جغرافیایی مهمی نظیر قلمرو جغرافیایی ایران و بخش‌هایی از قلمرو بیزانس مانند شام و مصر به دست مسلمانان افتاد و آنها بر شهرها و مراکز بازرگانی مهم این سرزمین‌ها چیره شدند. مسلمانان که با پیچیدگی نظام‌های اقتصادی این دو امپراطوری مانوس نبودند، در ابتدا نظام مالی و اداری آنان را پذیرفتند. در بخش مالی مسلمانان در نظام پولی خود از مسکوکات بیزانسی دینار و ایرانی درهم با همان نقش و ترکیب استفاده کردند و تمامی فعالیت‌های اقتصادی و گردش‌های مالی و نیز درآمد و پرداخت‌های مربوط به امور شرعی نیز با این مسکوکات صورت می‌پذیرفته است. روند استفاده از مسکوکات ایرانی و بیزانسی تنها با انجام تغییراتی جزئی تا عهد عبدالملک بن مروان (۸۶ - ۶۵ ق / ۷۰۵ - ۶۸۴ م) استمرار یافت. اصلاحات این خلیفه اموی گرچه شامل بخش‌های اداری، سیاسی و اقتصادی می‌شده است، در بخش اقتصادی بیشتر به اصلاح نظام پولی نظیر تعریف مسکوکات و ضرب سکه‌های جدید متمرکز شده بود. وی کوشش کرد تا طی چند مرحله و به‌طور تدریجی در ضرب مسکوکات مختلف تحول ایجاد کند و آنها را به شکل یکسان در سرتاسر قلمرو اسلامی رواج دهد. لذا این پژوهش صرفاً بر بررسی سیر و علل و عوامل تعریف، یعنی عربی کردن مسکوکات، استوار است و نه دیوان‌ها.

اهمیت پرداختن به جنبش تعریف و اصلاح مسکوکات از آن جهت است که توانست نقش مهمی را در ایجاد وحدت سیاسی و اقتصادی جامعه اسلامی ایفا کند و استقلال سیاسی و اقتصادی را به ارمغان بیاورد. همچنین با پیامدهای خود توانست سیر پیشرفت تمدن اسلامی را تسریع بخشد.

این پژوهش، با رویکردی توصیفی - تحلیلی و با استناد به منابع عربی دست اول و تحقیقات جدید حاصل گردید.

پیشینه تحقیق

تعداد کتب و پژوهش‌های داخلی درباره جنبش تعریف و اصلاح مسکوکات بسیار اندک است. اکثر این مطالب نیز به‌صورت گذرا و کلی بیان شده‌اند. از جمله این پژوهش‌ها می‌توان به مقاله «پژوهشی در سازمان مالی امویان» نوشته محمد سپهری (بهار ۱۳۸۰ ش) اشاره کرد. نویسنده در این مقاله در مورد اصلاحات مالی امویان و از جمله مسکوکات مطالبی آورده است. همچنین در

علل و مراحل تعریب و اصلاح مسکوکات اسلامی با تأکید بر دوره عبدالملک بن مروان اموی ... □ ۶۵

مقاله «دستگاه مالی امویان با تکیه بر قلمرو شرقی خلافت» نوشته سید محمود سامانی (تابستان ۱۳۸۴)، در ارتباط با منابع مالی امویان در مناطق شرقی خلافت و شیوه محاسبه و جمع‌آوری آنها برحسب مسکوکات مختلف مطالبی آمده است.

از پژوهش‌های عربی نیز باید از دو کتاب *صنح السکه فی فجر الاسلام و فجر السکه العربیة* تألیف محمد عبدالرحمن فهمی که اولی در دارالفکر المصریه (قاهره - ۱۹۵۷ م) و دومی در دارالکتب المصریه (قاهره - ۱۹۶۵ م) چاپ شده‌اند، نام برد که مطالب ارزشمندی درباره مسکوکات و مراحل تعریب و اصلاح آنها آورده‌اند. همچنین کتاب *دفتر المسکوکات* نوشته ناهض عبدالرزاق که در دار السیاسه (الکویت - بی‌تا) چاپ شده است، به شیوه مبسوطی درباره مسکوکات اسلامی سخن گفته است. از مقالات عربی نیز می‌توان مقاله «المسکوکات المصور» نوشته عیسی سلمان را نام برد که در *مجله المسکوکات* (بغداد - ۱۹۶۹ م) به چاپ رسیده است. نویسنده در این مقاله به شرح نقوش و تصاویر موجود بر مسکوکات آن دوره پرداخته است.

به‌طور کلی سهم مطالب عربی مورد استفاده در این پژوهش، زیاد بوده است. بدین جهت بازیابی آنها به زبان فارسی و استخراج مطالب مرتبط با اصل موضوع، علاوه بر صرف زمان، مستلزم دقت و حوصله‌ای بسیار بود. نگارنده در این پژوهش علاوه بر بیان شیوه و رویکرد تعریب و اصلاح مسکوکات مختلف و ارائه تصاویری از مسکوکات در هر مرحله از مراحل تعریب و اصلاح، به واکاوی چرایی عملکرد عبدالملک بن مروان اموی (۸۶ - ۶۵ ق / ۷۰۵ - ۶۸۴ م) در اقدام به تعریب و اصلاح مسکوکات نیز پرداخته است.

هدف پژوهش

این پژوهش با هدف تبیین علل و عوامل تعریب و اصلاح مسکوکات و اهمیت این مسئله در مباحث مربوط به فرهنگ و تمدن اسلامی، طرح و بیان می‌گردد.

این پژوهش به دنبال یافتن پاسخی مستدل و علمی به این پرسش است که فرایند تعریب و یکنواختی مسکوکات در عهد عبدالملک بن مروان با چه انگیزه تحقق یافته است؟

فرضیه قابل طرح بر این اصل استوار است که این تعریب و اصلاح به‌صورت جداگانه برای هر سه مسکوکات دینار، درهم و فلس و به‌طور تدریجی و در طی چند مرحله صورت گرفت. به‌نظر می‌رسد این امر با انگیزه ضرب مسکوکات خالص اسلامی بوده است. شاید نژادگرایی امویان هم دور از ذهن نبوده است.

پیشینه مسکوکات

در دنیای کهن و پیش از به وجود آمدن سکه، دادوستد مردم به شیوه مبادله کالا به کالا صورت می‌گرفته است. در دوران پیدایش فلزات، تمدن بشر نیز تکامل خود را طی نمود و توانست از فلزات مختلف مانند مس، برنز، طلا و نقره، اشکال مختلف مانند حلقه و استوانه و چهارگوش را تهیه نماید و آنها را وسیله جابه‌جایی برای دادوستد قرار دهد. در مورد پیدایش سکه، روایات تاریخی مختلفی وجود دارد. به گفته هرودوت، مورخ یونانی، اولین انسان‌هایی که به ضرب سکه طلا و نقره اقدام نمودند، لیدی‌ها^۱ (واقع در آسیای صغیر) بودند. این سکه‌ها از مخلوط طلا و نقره ساخته شده بودند.^۲ معمولاً روی مسکوکات قدیم را با تصاویری از حیوانات مختلف، خدایان افسانه‌ای و بعدها تصاویری از پادشاهان منقش می‌ساختند. در گذشته سکه را با چکش ضرب می‌زدند و طریقه ضرب به این شیوه، آسان بود. ضرب مسکوکات مختلف در محلی به نام ضربخانه صورت می‌گرفت.

با اختراع سکه، حوزه ارتباطی بین ملت‌های گوناگون، وسیع‌تر و محکم‌تر گردید. استفاده از مسکوکات موجب رونق اقتصادی شد و مردم با همین معیارهای واحد و مشترک، برای ارزیابی دارایی‌ها، سود و زیان و بدهی‌های خود، استفاده کردند. میزان مالیات، خراج و انواع وجوهات شرعی، دستمزد، معاملات و مبادلات درون مرزی و برون مرزی بسیار راحت‌تر محاسبه می‌گردید. سکه هر دوره می‌توانست نشان دهنده آداب و رسوم، نماد، خط و زبان، هنر، مذهب، تمدن و یا وضعیت اجتماعی یک ملت نیز باشد.

در دوره قبل از اسلام، دادوستد مردم شبه جزیره عربی، با مسکوکات متداولی که از مناطق مجاور وارد می‌شده است، صورت می‌گرفت. قرآن مجید در آیاتی از سوره قریش^۳ به سفرهای زمستانه و تابستانه بازرگانان قریش اشاره نموده است. در طی این سفرها که در زمستان به سوی یمن و در تابستان به سوی شام صورت می‌گرفت، کاروان‌های تجاری، درهم‌های یمنی (جمیری)^۴ و فلس‌ها و دینارهای بیزانسی را به همراه خود می‌آوردند.

دادوستد مردم عربستان با دینارهای طلای بیزانسی و درهم‌های نقره کسروی^۵ و اندکی

1. Lydia.

۲. هرودوت، تاریخ، ص ۵۷.

۳. برای آنکه قریش با هم الفت گیرند. الفتی که در سفرهای زمستان و تابستان برقرار بماند. (قریش: ۱۰۶: ۲ - ۱)

4. Hemyari.

5. Kasravi.

علل و مراحل تعریب و اصلاح مسکوکات اسلامی با تأکید بر دوره عبدالملک بن مروان اموی ... □ ۶۷

حمیری انجام می‌شد.^۱ نیز در این دوره دینار هرقیل^۲ و درهم بغلی^۳ پارسیان برای اهل مکه می‌آمد، ولی معامله روی آنها فقط به‌عنوان فلز خام انجام می‌شده است.^۴ همچنین استفاده از فلس^۵ که از جنس مس بود، در شام و مصر رایج بوده است.^۶

در عهد رسول اکرم ﷺ و خلیفه اول (۱۳ - ۱۱ ق / ۶۳۳ - ۶۳۱ م)، همین وضعیت ادامه یافت و هیچ گزارشی مبنی بر اینکه رسول اکرم ﷺ و ابوبکر، خواستار تعریب و اصلاح مسکوکات بوده‌اند، وجود ندارد.^۷ اما گزارش‌هایی مبنی بر استفاده از این مسکوکات توسط رسول اکرم ﷺ و ابوبکر وجود دارد. ابن سعد اشاره می‌کند که رسول اکرم ﷺ دخترش حضرت فاطمه را به مهریه ۴۸۰ درهم کسروی به همسری حضرت علی رضی الله عنه درآورد.^۸ زکات و جزیه هم با همین سکه‌ها دریافت می‌شد. چنان‌که مسیحیان نجران پذیرفتند در قبال صلح، سالیانه مبلغی جزیه بپردازند. بخشی از این مبالغ دینار و بخشی درهم و قسمتی هم کالا پرداخت می‌شد.^۹

در دوره خلافت عمر بن خطاب (۲۳ - ۱۳ ق / ۶۴۳ - ۶۳۳ م)، نخستین اقدام جهت تعریب و اصلاح مسکوکات انجام گرفت. وی اقدام به ضرب درهم‌هایی کرد که برخی عبارت‌های «الحمد لله»، «محمد رسول الله»، «لا اله الا الله» و برخی دیگر اسم «عمر» بر آنها حک شده بود.^{۱۰} او همچنین بر مسکوکات فلس ضرب‌شده در شام کلمه «جایز» یا «واف» که بر سالم و شرعی بودن آنها دلالت داشت، اضافه کرد.^{۱۱} بدین‌سان نخستین خلیفه‌ای که بر روی درهم و فلس

۱. ماوردی، *الأحكام السلطانية والولايات الدينية*، ص ۱۹۶؛ بلاذری، *فتوح البلدان*، ص ۴۱۹ - ۴۱۸.

2. Herquel.

3. Baghaliyeh.

اعراب درهم نقره عهد ساسانی را بغلی (کسروی) می‌نامیدند و صفت وافیه که به‌معنای کامل و بی نقص است را در مورد آن به‌کار می‌بردند. درهم عهد ساسانی از زمان اردشیر یکم تا پایان سلطنت یزدگرد سوم، همواره از لحاظ وزن و عیار، ثابت بوده است. وزن هر درهم بغلی ۳/۹۰۶ گرم بوده است. (بنگرید به: بلاذری، *فتوح البلدان*، ص ۳۱۰)

۴. همان، ص ۴۱۸.

5. Fels.

۶. فهیمی، *صنح السکه فی فجر الاسلام*، ص ۳۷.

۷. بلاذری، *فتوح البلدان*.

۸. ابن سعد، *طبقات*، ج ۹، ص ۲۱.

۹. مفید، *الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*، ج ۱، ص ۱۶۹.

۱۰. مقریزی، *اغاثة الامة بکشف الغمة*، ص ۵۲.

۱۱. سالم، *تاریخ الدولة العربیه*، ص ۵۲۴.

عبارتهایی به زبان عربی نوشت، عمر بن خطاب بود.^۱ در همین دوره خالد بن ولید در سال ۱۵ ق (۶۳۷ م) دیناری ضرب کرد که منقش به تاج، صلیب و چوگان بود. در روی دیگر سکه نیز نام خود را با حروف یونانی نگاشت.^۲

در دوره خلافت عثمان بن عفان (۳۵ - ۲۳ ق / ۶۵۶ - ۶۴۳ م) درهم‌هایی ضرب شد که عبارات «الله اکبر»، «بسم‌الله»، «بسم‌الله ربی»، «بسم‌الله الملک» و «بَرَکَه» بر آنها نوشته شده بود.^۳ همچنین در دوره خلافت امام علی علیه السلام (۴۰ - ۳۵ ق / ۶۶۱ - ۶۵۶ م) درهم‌ها دارای عبارات «بسم‌الله ربی» و «محمد» بودند^۴ که هر دو نوع آنها بر طراز ساسانی ضرب شده بودند.^۵ با روی کار آمدن امویان (۱۳۲ - ۴۱ ق / ۷۵۰ - ۶۶۲ م)، در عهد معاویه بن ابی‌سفیان (۶۰ - ۴۱ ق / ۶۸۰ - ۶۶۲ م)، دو نوع سکه ضرب شد: نوع اول که سابقه ضرب در نواحی فارس و سجستان و خراسان را دارا بودند و عبارات‌های اسلامی مانند «بسم‌الله»، «بسم‌الله ربی» و «بسم‌الله الملک» بر آنها نوشته شده بود^۶ و نوع دوم که علاوه بر درج عبارات‌های اسلامی، اسم و القاب خلیفه بر آنها اضافه شده بود. به‌طور مثال معاویه اسم خود را به‌صورت «معاویه امیرالمؤمنین» بر درهم‌ها نوشت. این درهم‌ها به مدت یک‌سال (سال ۴۱ ق / ۶۶۲ م) در منطقه فارس ضرب می‌شد.^۷ همچنین معاویه تعدادی دینار منقش به «فردی شمشیر به‌دست» به‌صورت بسیار محدود ضرب کرد.^۸ این شیوه ضرب مسکوکات تقریباً تا پایان حکومت یزید بن معاویه (۶۳ ق / ۶۸۳ م) همچنان ادامه یافت.

ضرب نخستین درهم در حجاز از اقدامات عبدالله بن زبیر بود. وی در یک سمت عبارت «محمد رسول الله» و در روی دیگر آن عبارت «أَمَرَ اللهُ بِالْوَفَاءِ وَالْعَدْلِ» را نوشت^۹ و دورتادور

۱. فهمی، *فجر السکه العربیه*، ص ۳۶.

۲. زیدان، *تاریخ تمدن اسلام*، ص ۱۰۲ - ۱۰۱.

۳. نقشبندی، *الدرهم الاسلامی*، ص ۴۷ - ۴۲.

۴. همان، ص ۲۲ و ۴۹ - ۴۸.

۵. قزاز، «الدرهم الاسلامیه المضروبه علی الطراز الساسانی للخلفاء الراشدين»، *مجله المسکوکات*، ص ۱۵ - ۱۳.

۶. نقشبندی، *الدرهم الاسلامی*، ص ۲۲.

۷. همان، ص ۳۳؛ توضیح اینکه معاویه در این سکه اصطلاح عربی امیرالمؤمنین را با زبان پهلوی به‌صورت (معاویه امیر آورشکان) بر سکه درج و ضرب کرد. [بنگرید به: الطراونه، *المسکوکات و قراءه التاريخ*، ص ۲۳]

۸. مقریزی، *اغاثة الامة بکشف الغمة*، ص ۵۳ - ۵۲.

۹. همان، ص ۵۳.

علل و مراحل تعریب و اصلاح مسکوکات اسلامی با تأکید بر دوره عبدالملک بن مروان اموی ... □ ۶۹

درهم را اسم «عبدالله» حک کرد.^۱ در دوره امارت‌داری مصعب بن زبیر در عراق در سال ۷۰ ق/ ۶۹۰ م درهمی ضرب شد که بر روی آن عبارت «بِرَكَّةَ اللَّهِ» و در روی دیگر اسم جلاله «الله» نوشته شده بود. وی همچنین اقدام به ضرب دینارهایی کرد.^۲

با این حال هیچ‌یک از این مسکوکات رسمیت نیافت و همه تلاش‌های ضرب مسکوکات قبل از تعریب و اصلاح آنها توسط عبدالملک بن مروان، به شکل بنیادی و دقیق صورت نگرفت. باید اذعان نمود که این تلاش‌های اندک، تنها باعث شد که برخی عبارات عربی اسلامی و اسامی و القاب خلفا و امیران بر روی مسکوکات نوشته شوند و با تغییر هر خلیفه و امیر، آنها نیز تغییر می‌کردند. آنچه مسلم است این است که در این دوره، مسکوکات به صورت یکپارچه و منظم ضرب نشد و در برخی از این مسکوکات، عبارتهای غیرعربی و اسلامی نیز یافت می‌شد. علاوه بر آن، برخی از این مسکوکات، دقیقاً برگرفته و بر پایه الگوی مسکوکات ایرانی و بیزانسی بودند.^۳

عبدالملک بن مروان در سال ۶۵ ق / ۶۸۴ م توانست با سرکوبی زبیریان در عراق و حجاز، بر همه مناطق اسلامی تسلط یابد و مصر، شام، عراق، ایران و حجاز را تحت حاکمیت دولت مرکزی دمشق درآورد. عبدالملک با نظارت مستقیم خود، به تعریب و اصلاح سازمان‌های اداری، سیاسی و مالی و اقتصادی خلافت خویش پرداخت. از جمله اصلاحات عبدالملک بن مروان در حوزه مالی، ضرب و رواج مسکوکات اسلامی و از همه مهم‌تر توجه و اقدام به تعریب (عربی کردن) مندرجات سکه‌های ضرب‌شده، بوده است.

علل و عوامل تعریب و اصلاح مسکوکات

بی‌تردید علل و عوامل مختلفی باعث گردید تا عبدالملک بن مروان به تعریب و اصلاح مسکوکات اقدام کند که به‌طور کلی می‌توان آنها را در دو بخش تقسیم‌بندی نمود:

الف) علل و عوامل غیرمستقیم؛

ب) علل و عوامل مستقیم (واقعه قرطیس).^۴

۱. نقشبندی، الدرهم الاسلامی، ص ۶۷ - ۶۲.

۲. بلاذری، فتوح البلدان، ص ۴۲۰؛ ابن خلدون، مقدمه، ص ۲۶۱.

۳. بنگرید به: امام شوشتری، تاریخ مقیاسات و نفود در حکومت اسلامی، ص ۶۷.

۴. قرطیس (مفرد آن قرطاس)؛ ورقه‌های کاغذ که از بردی (نوعی نی) ساخته می‌شود. مهم‌ترین تولیدکننده آن مصر است. (ابن منظور، لسان العرب، ماده «قَرطَس»)

الف) علل و عوامل غیرمستقیم تعریب و اصلاح مسکوکات

علل و عواملی جانبی بودند که درحقیقت موجب جلب توجه و ترغیب عبدالملک بن مروان به تعریب و اصلاح مسکوکات شدند. این علل و عوامل را می‌توان در سه دسته مالی و اقتصادی و سیاسی و دینی معرفی کرد.

۱. دلایل مالی و اقتصادی

دولت اسلامی در دوره خلافت عبدالملک بن مروان (۸۶ - ۶۵ ق / ۷۰۵ - ۶۸۴ م) به‌ویژه اوایل آن، به‌علت چند دستگی‌های سیاسی و شورش‌های مکرر گروه‌های مختلف، مشکلات فراوانی داشت. مقابله با این مشکلات نیازمند تأمین هزینه‌های هنگفتی بود. بدین‌سان اصلاح شیوه جمع‌آوری مالیات‌ها و دریافتی‌های خزانه حکومت (بیت‌المال) اعم از زکات، خمس، خراج، جزیه و نظارت بر آنها می‌توانست گامی مهم در تأمین هزینه‌ها و رفع این مشکلات باشد.^۱ از اساسی‌ترین مشکلات دریافتی خزانه حکومت در این دوره، وجود مسکوکات مختلف و متنوع بود. ماوردی می‌نویسد: «خراج‌دهندگان هنگام پرداخت خراج، از درهم‌های کم‌وزن استفاده می‌کردند و درهم‌های با وزن سنگین را برای خود نگه می‌داشتند.»^۲ بنابراین ایجاد سکه‌های هم‌وزن و هم‌عیار ضروری بود، تا جامعه بتواند با اطمینان با آنها دادوستد کند و از خسارت آوردن به خزانه حکومت جلوگیری شود.

از سوی دیگر، دستور ضرب سکه‌های یکسان و لغو دادوستد با مسکوکات قبل، موجب ورود اموال جدیدی به خزانه گردید؛^۳ زیرا عبدالملک اجازه داد مسکوکات قبلی خود را در ضرابخانه‌های تحت‌نظر حکومت، مجدداً ضرب کنند^۴ و در مقابل از آنها اجرت گرفته شود. میزان اجرت ضرب مجدد نیز معادل یک درهم برای هر یکصد درهم تعیین شده بود.^۵

همانطور که اشاره گردید، مسکوکات از لحاظ وزن و عیار، متعدد بودند. ازجمله این مسکوکات درهم کسروی بود. هنگامی که حکومت ساسانی رو به ضعف نهاد، مسکوکاتش رو به تقلب و فساد گرایید و این سکه‌های مغشوش که عیار ناخالصی داشتند وارد سرزمین

۱. دوری، مقدمه فی التاریخ الاقتصادي العربی، ص ۳۲ - ۳۱.

۲. ماوردی، الأحكام السلطانية، ص ۸۱.

۳. زیدان، تاریخ تمدن اسلامی، ج ۲، ص ۹۳.

۴. بلاذری، فتوح البلدان، ص ۴۲۰؛ قدامه، الخراج و صناعه الكتابه، ص ۶۰.

۵. مقریزی، شذور العقود فی ذکر النقود، ص ۵؛ نقشبندی، الدینار الاسلامی، ج ۱، ص ۱۶.

علل و مراحل تعریب و اصلاح مسکوکات اسلامی با تأکید بر دوره عبدالملک بن مروان اموی ... □ ۷۱

اسلامی گردید.^۱ دادوستد با آنها همچنان ادامه داشت تا اینکه درهم‌های اسلامی ضرب شد و درهم‌های خالص از ناخالص جدا گردید.^۲ ابن‌خلدون اشاره می‌کند که درهم‌های پارسیان در سرزمین اسلامی وجود داشت تا آنکه تقلب در آنها نمایان شد و عبدالملک به حجاج بن یوسف ثقفی دستور داد تا درهم‌ها را ضرب مجدد کند.^۳

همچنین جعل سکه‌های طلا و کاستن در وزن آن، زیاد بود و باعث بروز پیامدهای زیان‌باری بر خزانه حکومت گردید که از جمله آن می‌توان به کاهش ارزش سکه در معاملات و در نتیجه ازدیاد بهای قیمت‌ها، از بین رفتن اعتمادهای مالی، بی‌اعتباری پرداخت مالی حکومت (دستمزد) به کارگزاران و ایجاد نقص در خراج، اشاره کرد. به همین دلیل عبدالملک ضرب سکه را برای حفظ و صیانت آن از جعل و تزویر در معاملات روزمره مسلمانان لازم دید.^۴ همچنین به دلیل اینکه بخش زیادی از مسکوکات طلا از طریق سرزمین بیزانس وارد سرزمین مسلمانان می‌شد، ضرب مسکوکات جدید نوعی استقلال اقتصادی تلقی می‌گشت و پشتوانه محکمی در جهت استقلال سیاسی قدرت حکومت اسلامی بود.

۲. دلایل سیاسی

عبدالملک بن مروان (۸۶ - ۶۵ ق / ۷۰۵ - ۶۸۴ م) جهت از بین بردن وابستگی جامعه اسلامی به سکه‌های ایرانی و بیزانسی که به نحوی بر سیاست داخلی و خارجی تأثیر داشتند، تلاش بسیاری کرد. در بعد سیاست داخلی، مسکوکات کسروی یادآور تسلط ساسانیان بر مناطق وسیعی از سرزمین مسلمانان بود. از سوی دیگر، برخی از ضرابخانه‌ها همچنان تحت تأثیر دهقانان و افراد بانفوذ فارسی زبان بودند.^۵ درحقیقت این ضرابخانه‌ها به صورت شبه‌مستقل فعالیت می‌کردند و این امر در مستقل بودن اقتصاد حکومتی و در نتیجه استقلال سیاست داخلی، تأثیر زیان‌آوری داشت. در بعد سیاست خارجی و وابستگی به مسکوکات بیزانسی، وضع مشابه بود و حتی این مسکوکات، در روابط بین دو حکومت، تنش‌هایی را به وجود آورد. بدین‌سان استقلال سیاسی حکومت جز با از بین بردن تمام مظاهر وابستگی‌های خارجی تحقیق نمی‌یافت. عبدالملک

۱. قدامه، الخراج، ص ۵۹؛ ماوردی، الاحکام السلطانیة، ص ۱۵۴.

۲. ماوردی، الاحکام السلطانیة، ص ۱۵۴.

۳. ابن‌خلدون، مقدمه، ص ۲۶۱.

۴. همان، ص ۲۶۲.

۵. العلی، التنظيمات الاجتماعیه و الاقتصادیه فی البصره فی القرن الاول الهجری، ص ۲۰ - ۱۸.

می‌خواست حق ضرب مسکوکات را در انحصار خویش و تحت کنترل مستقیم خلافت قرار دهد.^۱ وی با این کار قصد داشت علاوه بر رهایی مسکوکات از سلطه بیزانس، آنها را از نفوذ والیان سرکش و شورشیان و آشوبگران درون حکومت اسلامی خارج کند؛ زیرا مسکوکات به نوعی سنبل وحدت حکومت و قدرت و استقلال سیاسی و اقتصادی آن به‌شمار می‌رفت. علاوه بر این، دوره خلافت عبدالملک بن مروان، دوره بروز جهت‌گیری‌های قومی - عربی بود که بر پایه آن، اصلاحات بنیادی در همه شئون مملکت به‌وجود آمد؛ اصلاحاتی که در سطحی وسیع در نظام اداری، سیاسی و اقتصادی صورت گرفت.

۳. دلایل دینی

چنان‌که گذشت، مسکوکات قبلی دارای وزن‌ها و عیارهای متفاوتی بودند. از این‌رو در پرداخت وجوهات شرعی و ادای برخی عبادت‌های مالی، اشکالاتی به‌وجود می‌آمد. عبادت‌هایی مانند زکات، خمس و دیه از جمله عبادت‌های شرعی وابسته به مسکوکات بودند. جعلی و مغشوش بودن برخی از مسکوکات، ضرب آنها را براساس یک وزن شرعی ملزم می‌کرد. علاوه بر این، مسکوکات قبلی دارای نوشته‌ها و نقش‌های متضاد با عقاید اسلامی بود.

سیوطی می‌نویسد:

علت اینکه عبدالملک اقدام به ضرب مسکوکات اسلامی کرد این بود که وی درهم‌ها و دینارهایی یافت که بر آنها عبارت «به نام پدر و پسر و روح القدس» نوشته شده بود. عبدالملک آنها را مجدداً ضرب کرد و بر آنها اسم «الله تعالی» نوشت.^۲

مسکوکات عبدالملک سه امتیاز داشت: هر ده درهم هفت مثقال وزن داشت، وی مسکوکات سنگین و سبک را در یک اندازه متوسط تعدیل کرد و مسکوکات خود را با شریعت اسلامی تطبیق داد.^۳ بنابراین عبدالملک وزن و عیار ثابتی را هم برای دینار و هم برای درهم در نظر گرفت؛ وزن و عیاری که بر پایه مقدار شرعی تعیین شده بود و توانست احساسات دینی مردم را راضی نگه دارد.

(ب) علل و عوامل مستقیم تعریب و اصلاح مسکوکات (واقعه قراطیس)

از نظر برخی مورخان اسلامی، واقعه قراطیس عمده‌ترین دلیل تعریب و اصلاح مسکوکات است؛ زیرا

۱. بلاذری، فتوح البلدان، ص ۴۲۱.

۲. سیوطی، حسن المحاضرة فی اخبار مصر و القاهرة، ص ۱۷۴.

۳. مقریزی، شذور العقود فی ذکر النقود، ص ۹ - ۸.

علل و مراحل تعریب و اصلاح مسکوکات اسلامی با تأکید بر دوره عبدالملک بن مروان اموی ... □ ۷۳

باعث برانگیخته شدن حس دینی - سیاسی مسلمانان به جهت طعنه زدن و بی‌احترامی به اصول دین اسلام شده بود. بلاذری این واقعه را چنین بیان کرده است:

قراطیس «از مصر وارد سرزمین بیزانس می‌شد و در قبال آن عرب‌ها دینارهای طلای بیزانسی دریافت می‌کردند. قراطیس به‌وسیله طومار مهر می‌گردید. عبدالملک بر طومارها آیاتی از قرآن مانند سوره توحید می‌نوشت. در این هنگام امپراطور بیزانس به عبدالملک نوشت: شما بر قراطیس خود نوشته‌هایی دارید که ما از آنها بیزاریم. یا آنها را ترک کنید یا دینارهایی را که در قبال قراطیس دریافت می‌دارید، با عبارت‌هایی در نقد پیامبران منقش خواهیم کرد. این سخن بر عبدالملک گران آمد و از سوی دیگر چون نمی‌خواست سنت نیکوی طومار زدن با آیات قرآنی بر قراطیس را رها کند به خالد بن یزید بن معاویه نامه‌ای نوشت و از وی مشورت خواست. خالد نیز به وی گفت که به ضرب سکه اقدام نماید.^۱

البته گزارش‌های دیگری مبنی بر مشورت عبدالملک بن مروان با امام محمدباقر^{علیه السلام} نیز وجود دارد^۲ که قابل تأمل است. باوجود آنکه ائمه می‌توانستند بهترین و کامل‌ترین مرجع مشورتی حکام و عامه مردم در ابعاد مختلف باشند، متأسفانه هم خلفای اموی و هم خلفای عباسی نه‌تنها در اکثر موارد خود و عامه جامعه را از ارشادات ائمه محروم ساختند، بلکه به کینه‌توزی و دشمنی علیه آنها اقدام نمودند. انعکاس شدت عمل بنی‌امیه علیه علویان و ائمه را می‌توان در اشعار شیعه مشاهده نمود. *ایمن بن خُرَیم*، شاعر شیعی عصر بنی‌امیه، امویان را به چرک و پلیدی تشبیه می‌کند که بر آن پا می‌گذاریم. نیز کمیت، شاعر معروف، امویان را حاکمانی وصف کرده که با مردم همانند حیوانات رفتار می‌کنند و اضافه می‌کند که در مقایسه با آنها هیچ‌گاه رفتار هاشمیان مانند حکام ستمگری مثل عبدالملک و ولید و هشام نیست.^۳ درواقع عملکرد بیست‌ساله ولایت حجاج بر عراق و نیز دوران حکومت عبدالملک بن مروان نشان می‌دهد که توجه اولیه آنها بیشتر معطوف به سرکوبی شیعیان بوده است. اینکه حجاج شنیدن لفظ کافر برایش خوشایندتر از لفظ

۱. بلاذری، *فتوح البلدان*، ص ۴۲۱ - ۴۲۰.

۲. بیهقی، *المحاسن و المساوی*، ص ۴۶۹؛ محمدعلی امام شوشتری نیز به نقل از مصطفی ذهبی در کتاب *التحریر الدرهم و الدینار* و با استناد به منابعی نظیر دمیری در *حیة الحیوان* و ابن‌ابی‌الحدید در *شرح نهج‌البلاغه* به داستان مشورت عبدالملک بن مروان با امام محمدباقر^{علیه السلام} اشاره کرده است. (بنگرید به: امام شوشتری، *تاریخ مقیاسات و نقود در حکومت اسلامی*، ص ۷۵)

۳. بنگرید به: القتم، *شعر الشیعه السیاسی فی عصر الاموی*، ص ۹۰ - ۸۹.

شیعه است،^۱ بیانگر شدت این دشمنی و کینه توزی امویان با علویان و ائمه علیهم‌السلام می‌باشد. بنابراین سخت‌گیری و شدت عمل بنی‌امیه و بنی‌مروان بر علویان و ائمه، پذیرفتن گزارش تاریخی مربوط به مشورت عبدالملک با امام محمدباقر علیه‌السلام را با سختی مواجه ساخته است؛ علاوه‌بر آن، دوره عبدالملک بن مروان (۸۶ - ۶۵ ق / ۷۰۵ - ۶۸۴ م) با دوره امامت امام سجادی علیه‌السلام مصادف بود نه امامت امام محمدباقر علیه‌السلام. در واقع امامت امام محمدباقر علیه‌السلام از سال ۹۶ ق / ۷۱۴ م آغاز گردید.

مراحل تعریب و اصلاح مسکوکات

تعریب و اصلاح مسکوکات، جزئی از جنبش تعریب و اصلاح گسترده نظام اداری، سیاسی و اقتصادی حکومت امویان به‌شمار می‌رود. این تعریب و اصلاح تقریباً از سال ۷۴ ق / ۶۹۴ م آغاز و تا سال ۷۸ ق / ۶۹۸ م کامل گردید و شامل تعریب و اصلاح مسکوکات سه‌گانه دینار، درهم و فلس بود. براساس مسکوکات موجود متعلق به این دوره، می‌توان پی برد که تعریب و اصلاح این مسکوکات، تدریجی و در طی مراحل چندی صورت گرفته است. در این بخش مراحل تعریب و اصلاح مسکوکات دینار، درهم و فلس را به ترتیب مورد بررسی قرار می‌دهیم:

الف) مراحل تعریب و اصلاح دینار

عبدالملک بن مروان در ضرب مسکوکات دینار جدید، از الگوی دینار بیزانسی استفاده نمود. (شکل ۱) این دینار دارای اوصاف زیر است:^۲

۱. بنگرید به: طقوش، دولت امویان، ص ۱۲۶.

2. Waiker, *Catalogue Of The Arab Byzantine and Post - Reform umayyid coins*, V. 2, P. 17.

قسمت پشت سکه: تصویر صلیبی که بر بالای چهار پله نصب و دورتادورش دعاهایی به زبان یونانی نوشته شده است. زیر صلیب نیز حروف اول ضرابخانه قسطنطنیه آمده است. به عبارت دیگر دینار بیزانسی به همان شکل و شمایل در قلمرو اسلامی ضرب گردید. این نوع سکه‌ها تا سال ۷۲ هجری ضرب گردید.

دینار پس از طی کردن مراحل به‌طور کامل تعریب و اصلاح گردید. بر این اساس می‌توان روند تغییر «دینار بیزانسی» در چهارچوب اصلاح مسکوکات در دوره عبدالملک بن مروان را به سه مرحله تقسیم کرد که عبارتند از:

۱. مرحله اول: سال‌های ۷۲ تا ۷۴ هجری است. (۷۴ هجری قیام ابن‌زبیر سرکوب شد) این مرحله خود به دو بخش تقسیم می‌شود. در این دوره تصویر امپراطور بیزانس همچنان مورد استفاده قرار می‌گرفته است و صلیب به شکل «T» تغییر یافت. اما در مرحله بعدی صلیب به شکل «i» و نیز عبارت دعایی یونانی به «بسم الله، لاله الا الله وحده، محمدرسول الله» تبدیل شد. (شکل ۲ - الف و ۲ - ب)^۱ در این مرحله برخی از نقوش روی دینار بیزانسی ویرایش و برخی از نقوش مسکوکات فلس بیزانسی جایگزین آنها شدند.^۲ لازم به‌ذکر است که یکی از مهم‌ترین تغییراتی که در نقوش سکه‌ها رخ داد، شمایل‌شکنی بود؛ بدین معنا که تصویر موجود بر روی سکه‌های قبلی حذف و به‌تدریج به‌جای آن عبارات و شعارهای جدید نوشته می‌شد. باید توجه داشت که در این فرایند سکه در دارالضرب مسلمانان ضرب می‌شد تغییراتی در شکل صلیب و به‌کارگیری نوشته‌های عربی صورت می‌گرفته است.

شکل (۲ - الف): دینار اسلامی متأثر از بیزانس

قسمت روی سکه: تصویر امپراطور بیزانس و دو فرزند وی همچنان باقی ماندند، اما قسمت بالایی صلیب‌ها حذف گردید و تصویر صلیب به شکل «T» در آمد. قسمت پشت سکه: در این قسمت نیز، صلیب به‌شکل «T» تغییر داده شد. عبارت‌های یونانی نیز، همچنان باقی ماند. (این سکه بخش اول مرحله اول تغییر در سکه بیزانسی دوره عبدالملک بن مروان به‌شمار می‌آید)

۱. بنگرید به: الطراونه، المسکوکات و قراءة التاريخ، ص ۳۵.

2. Waiker, *Catalogue of The Arab Byzantine and Post – Reform umayyed coins*, V. 2, P. 18.

شکل (۲ - ب): دینار اسلامی متأثر از بیزانس

قسمت روی سکه: فقط صلیب روی عصاها به اشکال کروی تغییر داده شد.
 قسمت پشت سکه: صلیب «T» شکل موجود در مرکز دینار، به کره تغییر داده شد. در اینجا عبارت دعایی یونانی حذف و به جای آن دور تا دور سکه عبارت «بِسْمِ اللَّهِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ» نوشته شد. (تغییرات موجود در این سکه بخش دوم مرحله اول تغییر سکه در عهد عبدالملک بن مروان محسوب می‌گردد)

۲ - مرحله دوم (سالهای ۷۷ - ۷۴ هجری): در این مرحله تصویر امپراطور حذف و به جای آن خلیفه مسلمانان یعنی عبدالملک بن مروان و نوشته‌ای با خط کوفی درج گردید و پشت سکه نیز سال ضرب سکه به عربی نوشته شد. (شکل ۳) این اقدام، گامی حساس در جهت تعریب و اصلاح دینار بود؛ چون درحقیقت انقلاب بزرگی علیه مسکوکات قبلی به‌شمار می‌رفت.^۲ برخی از نویسندگان معاصر براساس تصویر عبدالملک، بر این سکه نام «خلیفه ایستاده» اطلاق کرده‌اند.^۳

شکل (۳): دینار با تصویری شبیه عبدالملک بن مروان

قسمت روی سکه: تصویری مشابه خلیفه در مرکز و دورتادور آن با خط کوفی، عبارت «بِسْمِ اللَّهِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ» نوشته شد.

۱. الطراونه، المسکوکات و قراءه التاريخ، ص ۳۵.

2. Waiker, *Catalogue Of The Arab Byzantine and Post - Reform umaiyed coins*, V. 2, P. 42.

نقشبندی، الدینار، ص ۲۵ - ۲۳؛ فهمی، فجر السکه العربیه، ص ۴۴ - ۴۳ و ۲۸۸ - ۲۸۷؛ عبدالرزاق، دفتر المسکوکات، ص ۴۹.

۳. بنگرید به: الطراونه، المسکوکات و قراءه التاريخ، ص ۳۵.

قسمت پشت سکه: در این قسمت عبارت «بِسْمِ اللَّهِ ضُرِبَ هَذَا الدِّينَارُ سَنَةَ سَبْعٍ وَسَبْعِينَ» اضافه گردید.

مرحله سوم: آخرین مرحله از تعریب و اصلاح دینار در اواخر سال ۷۷ ق / ۶۹۷ م به بعد انجام گرفت. در این مرحله دینار خالص اسلامی که تمام نوشته‌هایش به زبان عربی بود ضرب گردید.^۱ (شکل ۴) این سکه‌ها به «سکه‌های اصلاح» یا «بعد از اصلاح» مسکوکات اموی معروف شدند.^۲ شیوه ضرب این دینار تا پایان خلافت امویان (البته با اندکی تغییر) ادامه یافت.

شکل (۴): دینار خالص اسلامی

قسمت روی سکه: در مرکز، عبارت «اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ» نوشته شد. تاریخ ضرب نیز به صورت عبارت «بِسْمِ اللَّهِ ضُرِبَ هَذَا الدِّينَارُ فِي سَنَةِ سَبْعٍ وَسَبْعِينَ» آمده است. قسمت پشت سکه: در مرکز، عبارت «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ» نوشته شد. دورتادور آن نیز عبارت «مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ أَرْسَلَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظَاهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ» قرار داده شد.

شایان ذکر است که نمونه‌هایی از این مسکوکات در موزه ملی عراق واقع در بغداد نگهداری می‌شوند.^۳

ب) مراحل تعریب و اصلاح درهم

به نظر می‌رسد که تعریب و اصلاح درهم، دشوارتر و پیچیده‌تر از تعریب و اصلاح دینار بوده باشد. مهم‌ترین دلیل آن را باید وجود درهم‌های متعدد و نیز فراوانی ضرابخانه‌های فعال بدون نظارت مستقیم خلافت دانست. با وجود تنوع بسیار درهم‌های این دوره، متأسفانه هم‌اکنون درهم‌های اندکی از آنها در دسترس است. به‌طور کلی تعریب و اصلاح درهم در طی سه مرحله صورت گرفت:

۱. نقشبندی، الدینار، ص ۲۵؛ عبدالرزاق، دفتر المسکوکات، ص ۵۰.

۲. الطراونه، المسکوکات و قراءه التاريخ.

۳. سلمان، «المسکوکات المصوره»، مجله المسکوکات، ص ۱۷.

مرحله اول: در این مرحله درهم بر طراز ساسانی و منقش به تصویر کسری ضرب می‌شد. (شکل ۵) دورتادور آن نیز با خط کوفی، عبارت «بِسْمِ اللَّهِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ» نوشته شده بود. مکان و تاریخ ضرب که شهر دمشق و سال‌های ۷۳ ق / ۶۹۳ م و ۷۴ ق / ۶۹۴ م بود، نیز بر آن وجود داشت.^۱ این درهم‌ها در مناطقی که قبلاً تحت نفوذ ساسانیان بودند استفاده می‌شدند.

شکل (۵): نمونه‌ای از درهم ساسانی

مرحله دوم: در این مرحله تصویری شبیه به عبدالملک بن مروان بر روی درهم منقش گردید. در کنار تصویر، با خط کوفی عبارت «أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ خَلَفْتَنِي بِاللَّهِ» نوشته شد. در روی دیگر درهم نیز سال ضرب آن که ۷۵ ق / ۶۹۵ م است، نگاشته شد.^۲ (شکل ۶)^۳

شکل (۶): درهم اسلامی با تأثیر خارجی

قسمت روی سکه: در مرکز، تصویری از امپراتور ساسانی همراه با تاریخ ضرب (به صورت عبارت خَمْسَ وَسَبْعِينَ) وجود دارد. دورتادور آن نیز عبارت «بِسْمِ اللَّهِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ» نوشته شده است.

۱. نقشبندی، الدرهم، ص ۲۳ و ۵۸.

۲. سلمان، «درهم نادر»، سومر، ص ۱۶۲.

۳. نقشبندی، الدرهم الاسلامی، ص ۲۳ و ۵۸؛ سلمان، «درهم نادر»، سومر، ص ۱۶۳.

قسمت پشت سکه: در مرکز، تصویری مشابه عبدالملک بن مروان قرار داده شده که در کنار آن عبارت «أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ خَلَفْتَ بِاللهِ» نوشته شده است.

مرحله سوم: این مرحله که آخرین مرحله تعریب و اصلاح درهم است تقریباً از سال ۷۸ ق / ۶۹۸ م آغاز گردید. در این مرحله درهم بر طراز خالص عربی - اسلامی ضرب شد. بر روی این درهم تنها نوشته‌ها و عبارت‌های اسلامی و به خط کوفی نوشته شده بود.^۱ (شکل ۷)

شکل (۷): درهم اسلامی خالص

قسمت روی سکه: در مرکز عبارت «الله أَّحَدُ اللهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ لَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ» آمده که دورتادور آن عبارت «مُحَمَّدٌ رَسُوْلُ اللهِ اَرْسَلَهُ بِالْهُدٰى وَدِيْنِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلٰى الْاٰتِنِ كُلِّهٖ وَاُوْ كَرِهَ الْاَشْرٰكُوْنَ» نوشته شده است.

قسمت پشت سکه: در مرکز عبارت «لَا اِلٰهَ اِلَّا اللهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيْكَ لَهُ» و دورتادور آن نیز عبارت «بِسْمِ اللهِ ضَرْبَ هٰذَا الدِّرْهَمِ بِدِمَشْقٍ فِيْ تِسْعِ وَ سَبْعِيْنَ» نوشته شده است.

ج) مراحل تعریب و اصلاح فلس

تعریب و اصلاح فلس همانند دینار و درهم در طی چند مرحله انجام گرفت. اما به دلیل اندک بودن فلس‌های برجای مانده از این دوره، به سادگی نمی‌توان مراحل تعریب و اصلاح آن را برشمرد. در حال آنچه که از مسکوکات مسی این دوره وجود دارد، اکثراً منقش به تصویری شبیه به عبدالملک بن مروان است که بر طراز عربی - بیزانسی نگاشته شده و دارای عبارت‌های اسلامی مختلف است. برخی از فلس‌های این دوره، دارای نام و ویژگی شخصیت عبدالملک بن مروان است که می‌تواند بیانگر عبور این مسکوکات از مرحله‌ای حساس باشد.^۲ (شکل ۸)

۱. سلمان، «أقدم درهم معرب»، سومر، ص ۱۴۸.

۲. فهمی، *فجر السکه العربیه*، ص ۴۰۵ - ۴۰۴؛

Waiker, *Catalogue of The Arab Byzantine and Post - Reform umayyid coins*, V. 2, P. 32 - 42.

شکل (۸): فیلس اسلامی بیزانسی

قسمت روی سکه: تصویری مشابه عبدالملک بن مروان قرار دارد که در کنار آن عبارت «لِعَبْدِ اللَّهِ عِبْدِ الْمَلِكِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ» نوشته شده است.
قسمت پشت سکه: شکلی از صلیب (همانند صلیب شکل شماره ۳) که دورتادور آن عبارت «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ» نوشته شده است

قدیمی‌ترین سکه فیلس موجود که بر طراز عربی - اسلامی خالص ضرب شده است به سال ۹۰ ق / ۷۰۹ م باز می‌گردد.^۱ (شکل ۹) این سکه در شهر عکا (واقع در سوریه امروزی) ضرب شده است.

شکل (۹): فیلس اسلامی خالص

لازم به ذکر است که مسکوکات فیلس برخلاف دینار و درهم، پس از تعریب و اصلاح نیز دستخوش تغییراتی، هم در وزن و هم در نقوش نگاشته شده بر آن، گردیده است. همچنین اکثر فیلس‌ها بدون ذکر تاریخ، ضرب می‌شدند.

نقدی بر تصاویر منقوش بر مسکوکات اسلامی

از مسائل مهم مرتبط با اصلاح و تعریب مسکوکات، مسئله تصاویر موجود بر آنها، قبل از تعریب و اصلاح نهایی بوده است. همانگونه که اشاره شد، یکی از این تصاویر، تصویری شبیه به

1. Waiker, *Catalogue Of The Arab Byzantine and Post - Reform umaiyed coins*, V. 2, P. 209 - 293.

عبدالملک بن مروان است. در این باره، تعدادی از پژوهشگران، نظریه‌هایی ارائه داده‌اند. دکتر فهمی می‌نویسد:

کراهت داشتن اسلام از مسکوکات مصور، واقعیت ندارد و آن به دلیل دادوستد و معامله شخص پیامبر ﷺ با همین مسکوکات است. همچنین تصویر منقش بر مسکوکات این دوره، تصویر خود عبدالملک بن مروان بوده است و نه تصویری شبیه به وی. این تصویر، عبدالملک با محاسنی بلند که در حالت ایستاده، شمشیری در دست راست و عمامه (کوفیه) بر سر دارد را نشان می‌دهد.^۱

حال آنکه تعدادی دیگر از پژوهشگران^۲ درباره نهی اسلام از حک تصاویر بحث‌هایی ارائه داده و به‌طور خلاصه اذعان می‌دارند که شریعت اسلامی از تصویر نهی نموده است.^۳ همچنین مسلمانان صدر اسلام از تصاویر دوری می‌جستند. از سوی دیگر پیامبر ﷺ پس از فتح مکه، بت‌ها و مجسمه‌های درون کعبه را ویران کرد. بر همین اساس نیز برخی از صحابه پیامبر ﷺ، هنگام ورود مسکوکات مصور عبدالملک به مدینه، موضوع نهی اسلام از تصاویر را به عبدالملک گوشزد کردند. مقریزی بیان می‌دارد: «آنچه که صحابه را از سکه‌ها بیزار کرده بود، نقوش مصور بر روی آنها بود.»^۴ مورخان نیز در مورد اینکه تصویر موجود بر مسکوکات، تصویر شخص عبدالملک بن مروان است، هیچ سخنی به‌میان نیاورده‌اند.

دادوستد و معامله شخص پیامبر ﷺ با مسکوکات مصور، دلیل کافی بر جایز بودن استفاده از تصاویر در شریعت اسلامی به‌شمار نمی‌آید؛^۵ زیرا دادوستد و معامله ایشان با این مسکوکات بر حسب ضرورت آن دوره بوده است و دلیلی بر تأیید وجود تصویر بر مسکوکات نیست. اما اینکه تصویر بر روی مسکوکات، تصویری از خود عبدالملک به همراه توصیفی از شمشیر، لباس و محاسن وی است، باید گفت که این اوصاف، بین همه مسلمانان آن دوره مشترک است و خاص شخص عبدالملک بن مروان نیست و همچنین وجه تمایزی بین خلیفه و سایر مسلمانان به‌شمار نمی‌رود. از سوی دیگر با بررسی و مقایسه تصویر این شخص از روی مسکوکات مختلف

۱. فهمی، فجر السکه العربیه، ص ۴۴ و ص ۴۶.

۲. بنگرید به: باشا، التصوير عند العرب، ص ۱۱۷ به بعد.

۳. ابن خلدون، مقدمه، ص ۲۶۲؛ مقریزی، شذور العقود فی ذکر النقود، ص ۶.

۴. مقریزی، شذور العقود فی ذکر النقود، ص ۶.

۵. ابوعبید، الاموال، ص ۶۳۲؛ ابن خلدون، مقدمه، ص ۲۶۱؛ بلاذری، فتوح، ص ۴۱۹ - ۴۱۸.

مشاهده می‌شود که تفاوت‌های آشکاری بین آنها وجود دارد. همچنین بین مسکوکات مصور این دوره و مسکوکات مصور دوره خلافت معاویه شباهت‌های زیادی وجود دارد.^۱

محمد باقر حسینی می‌نویسد:

تصویری که ابن‌دقماق از عبدالملک بن مروان توصیف کرده (اینکه عبدالملک بن مروان مردی قدبلند با ابروانی پیوسته و چهره‌ای باریک و محاسنی بلند بود).^۲ با تصاویر موجود بر روی درهم‌های منسوب به این دوره که در موزه‌های مسکو و بغداد وجود دارد و نیز با دینارهای ضرب‌شده در سال‌های ۷۶ ق / ۶۹۶ م و ۷۷ ق / ۶۹۷ م مغایر است. دیگر توصیف‌های ذکر شده نیز به‌درستی واضح نیستند و فقط براساس درهم‌های موزه مسکو می‌توان دریافت که تصویر خلیفه بدون محاسن بلند منقش شده است.^۳ (شکل ۶)

در خاتمه این مبحث یادآور می‌شویم که عبدالملک بن مروان قبل از خلافت، یکی از فقه‌های چهارگانه مدینه به‌شمار می‌آمد^۴ و این منطقی به‌نظر نمی‌رسد که موضع شریعت اسلامی در قبال تصاویر بر وی پوشیده باشد. همچنین منطقی به‌نظر نمی‌رسد که وی با قرار دادن تصویر خویش بر مسکوکات، خود را درگیر شک و شبهه کند و موقعیت سیاسی خود را متزلزل نماید. از آنچه بیان شد می‌توان گفت که تصویر منقش شده بر مسکوکات قبل از مرحله نهایی تعریب و اصلاح، متعلق به عبدالملک بن مروان نمی‌باشد، بلکه بیان‌کننده شخصیتی مجازی از خلیفه مسلمانان است که سابقه نقش بستن بر مسکوکات قبل را نیز دارا بود.

نکته دیگر آنکه مردم، سال‌های زیادی به وجود تصاویر بر مسکوکات مختلف عادت کرده بودند و به یکباره برداشتن این تصاویر از روی مسکوکات و ضرب مجدد آنها بر طراز خالص عربی - اسلامی، منطقی به‌نظر نمی‌آمد. بدین‌سان مسکوکات مختلف می‌بایست به‌تدریج و در طی مراحل متعددی، در زمان‌های گوناگون، تعریب و اصلاح می‌شدند تا مردم نیز به‌تدریج آنها را بپذیرند و با آنها دادوستد و معامله کنند. همچنین وجود تصاویر اسلامی در مراحل اولیه تعریب و اصلاح مسکوکات می‌توانست وجه تمایز آنها از مسکوکات خارجی باشد. وجود این تصاویر تنها

۱. بنگرید به: فهمی، *فجرالسکه العربیه*، ص ۲۸۸ - ۲۸۷ و ص ۴۰۵ - ۴۰۴.

۲. ابن‌دقماق، *الجوهرا الثمین فی سیر الملوک و السلاطین*، ص ۷۳.

۳. حسینی، *تطور النقود العربیه*، ص ۲۸.

۴. ابن حزم، *جوامع السیره*، ص ۳۳۲؛ شیرازی، *طبقات الفقها*، ص ۴۶؛ ابن عساکر، *تاریخ مدینه دمشق*، ج ۳، ص ۱۱۷ و ص ۱۲۱ - ۱۲۰.

علل و مراحل تعریب و اصلاح مسکوکات اسلامی با تأکید بر دوره عبدالملک بن مروان اموی ... □ ۸۳

ایرادی بود که صحابه بر آن وارد ساختند و عبدالملک در مرحله نهایی تعریب و اصلاح، آنها را حذف نمود و مسکوکات خالص اسلامی ضرب کرد.

اقدامات پس از تعریب و اصلاح مسکوکات

عبدالملک بن مروان اموی پس از تعریب و اصلاح مسکوکات مختلف، در جهت نشر و گسترش هر چه بیشتر مسکوکات در مناطق مختلف سرزمین اسلامی، اقدامات چندی انجام داد. همچنین در جهت حفظ و صیانت و جلوگیری از جعل و تزویر آنها، تلاش‌های زیادی کرد. در این بخش، ابتدا به اقداماتی که منجر به انتشار و گسترش مسکوکات اسلامی گردید، اشاره خواهد شد. سپس اقدامات صورت گرفته در جهت حفظ و صیانت و جلوگیری از جعل و تزویر مسکوکات، بیان می‌شود.

الف) انتشار و گسترش مسکوکات اسلامی

نخستین گام عبدالملک برای گسترش تعریب و اصلاح مسکوکات، ساخت ضربخانه بود.^۱ عبدالملک در شهرهای مختلف عراق و شام ضربخانه‌هایی احداث نمود.^۲ وی مردم را از ضرب مسکوکات قدیمی خود در غیر از ضربخانه‌های جدید حکومت، منع کرد.^۳ همچنین وی دستور داد تا مردم با مسکوکات جدید، دادوستد کنند و استفاده از مسکوکات دیگر را ممنوع ساخت. عبدالملک دادوستد با مسکوکات خارجی را باطل دانست.^۴ خلیفه برای نظارت هر چه بیشتر بر عملیات تعریب و اصلاح مسکوکات در ولایت‌های مختلف، مسکوکاتی را نزد حجاج بن یوسف در عراق فرستاد^۵ و به وی دستور داد درهم‌هایی ضرب کند.^۶ حجاج نیز ضربخانه‌ای در عراق قرار داد و شروع به ضرب درهم نمود. وی در قبال ضرب هر یکصد درهم، یک درهم دریافت می‌کرد.^۷ لازم به ذکر است که حجاج ابتدا درهم‌های خود را بر طراز ساسانی (بَغْلِیَه) ضرب نمود و

۱. بلاذری، فتوح البلدان، ص ۴۲۰ - ۴۱۹؛ علی، مختصر تاریخ العرب، ص ۸۸.

۲. بلاذری، فتوح البلدان، ص ۴۱۸؛ فهیمی، فجر السکه العربیه، ص ۴۷.

۳. بلاذری، فتوح البلدان، ص ۴۲۲.

۴. زیدان، تاریخ تمدن اسلام، ج ۱، ص ۱۱۲.

۵. مقریزی، شذور العقود فی ذکر النقود، ص ۷.

۶. بلاذری، فتوح البلدان، ص ۴۱۸.

۷. مقریزی، شذور العقود فی ذکر النقود، ص ۸؛ حکیم، الدوحه المشتبکه فی ضوابط دار السکه، ص ۵۰.

روی آن عبارت «بِسْمِ اللَّهِ الْحَجَّاجِ» نوشت.^۱ حجاج در مرحله نهایی، نقوش درهم را به طراز اسلامی تغییر داد و عبارت «اللَّهِ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ» بر آن نوشت.^۲

در مناطق غربی خلافت، یعنی در افریقیه و مغرب نیز، والیان اموی همچون حسان بن نعمان غسانی در گسترش مسکوکات اسلامی در آن دیار، کمک شایانی کردند. حسان بن نعمان در سال ۸۰ ق / ۶۹۹ م، مسکوکات فلس را بر طراز اسلامی - بیزانسی ضرب کرد و اسم «الْنُعمان» را بر آن نوشت.^۳ این فلس، بعدها و در سال ۱۰۸ ق / ۷۲۶ م، تبدیل به فلس خالص اسلامی گردید.^۴ در هر حال، بین مسکوکات مختلف مانند دینار، در مناطق شرق و غرب سرزمین اسلامی، تفاوت‌هایی جزئی وجود داشت. اما در سال ۱۱۴ ق / ۷۳۲ م، مسکوکات دینار در تمام سرزمین‌های اسلامی یکپارچه و یک‌شکل شدند.^۵

ب) صیانت و جلوگیری از جعل مسکوکات اسلامی

گذشت که مراحل تعریف و اصلاح مسکوکات، به‌صورت تدریجی انجام گرفت. در هر کدام از این مراحل و یا حتی پس از اتمام تعریف و اصلاح مسکوکات، برخی افراد سودجو به جعل یا کاهش وزن و عیار مسکوکات اقدام می‌کردند. چنان‌که فردی را نزد عبدالملک آوردند که سکه‌ای غیر از سکه اسلامی می‌زد. عبدالملک خواست دست او را قطع کند، ولی این کار را نکرد و او را به عقوبت رسانید.^۶ عقوبت تقلب در سکه‌ها و درهم آمیختن آن با سکه‌های قبلی و مغشوش و نیز بریدن [مقداری از] سکه‌های دینار طلا و یا درهم نقره، زندان، بریدن دست و گردانیدن در شهر بود.^۷ چنان‌که مروان بن حکم دست فردی را به جرم بریدن سکه‌ها، برید و این حکم از سوی زید بن ثابت تأیید شد.^۸

۱. بلاذری، فتوح البلدان، ص ۴۲۰؛ نقشبندی، الدرهم الاسلامی، ص ۱۳۲.

۲. بلاذری، فتوح البلدان، ص ۴۲۰؛ ماوردی، احکام السلطانیه، ص ۱۵۴.

3. Waiker, *Catalogue of The Arab Byzantine and Post - Reform umayyid coins*, V. 2, P. 50 - 59.

۴. حسینی، تطور النقود العربیه، ص ۵۳؛ فهیمی، فجر السکه العربیه، ص ۸۲.

۵. نقشبندی، الدینار الاسلامی، ص ۲۶ - ۲۵ و ص ۲۸.

۶. بلاذری، فتوح البلدان، ص ۴۲۲ - ۴۲۱.

۷. برخی فقها بریدن مسکوک را مکروه (زشت) شمرده‌اند و اگر شخصی به قصد فریب دادن مردم این کار را انجام می‌داده است، آن را حرام شمرده‌اند. (بنگرید به: امام شوشتری، تاریخ مقیاسات و نقود در حکومت اسلامی،

ص ۶۷)

۸. بلاذری، فتوح البلدان، ص ۴۲۲؛ ماوردی، احکام السلطانیه، ص ۱۵۶.

علل و مراحل تعریب و اصلاح مسکوکات اسلامی با تأکید بر دوره عبدالملک بن مروان اموی ... □ ۸۵

أبان بن عثمان والی مدینه، چنین افراد متقلبی را سی ضربه تازیانه می‌زد و در شهر می‌گردانید. برخی نیز چنین افرادی را مُفسِد فی الارض می‌دانستند.^۱ عبدالملک همچنین، عیار (سنگ ترازو) از جنس شیشه، برای ثابت نگه داشتن وزن و پیشگیری از سبک و سنگین شدن مسکوکات مختلف، در ضرابخانه قرار داد.^۲

باید اذعان کرد که مهم‌ترین هدف عبدالملک و خلفای بعد از وی، از نظارت دقیق بر ضرب مسکوکات اسلامی و اعمال مجازات قاطع در برابر جعل و تزویر، علاوه بر مسئله ثبات وزن و عیار شرعی، به نوعی ابراز اقتدار حکومت خویش نیز بوده است.

نتیجه

تعریب و اصلاح مسکوکات اسلامی که در دوره عبدالملک بن مروان اموی به‌طور بنیادین و به شکل گسترده‌ای صورت گرفت، علل و عواملی داشت که از جمله آنها می‌توان به مشکلات مالی و اقتصادی ناشی از تأمین هزینه‌های هنگفت مقابله با چنددستگی‌های سیاسی و شورش‌های مکرر گروه‌های مختلف، از بین بردن وابستگی‌های جامعه اسلامی به سکه‌های ساسانی و بیزانسی و استقلال آنها و همچنین تحت کنترل قرار دادن حق ضرب مسکوکات در انحصار خلافت اسلامی، تطبیق مسکوکات با شریعت اسلامی از طریق تعدیل وزن و عیار، و بی‌احترامی به اصول دین اسلام توسط امپراطور بیزانس در واقعه قراطیس اشاره نمود. تعریب و اصلاح مسکوکات اسلامی در طی چند مرحله و به‌طور تدریجی صورت گرفت که در طی آنها مسکوکات معشوش و جعلی از اقتصاد جامعه اسلامی حذف شد و وزن و عیار مسکوکات یکدست گردید. نقوش و تصاویر روی مسکوکات قبلی ویرایش شد و به‌جای آنها عبارات و شعارهای جدید عربی و اسلامی قرار گرفت. اوج تعریب و اصلاح مسکوکات اسلامی در دوره عبدالملک بن مروان اموی (۸۶ - ۶۵ ق / ۷۰۵ - ۶۸۴ م) صورت گرفت و در آن، سکه‌های دینار و درهم و فلس خالص اسلامی ضرب و وارد چرخه اقتصادی جامعه اسلامی گردید.

منابع و مأخذ

۱. ابن حزم، علی بن احمد بن سعید، *جوامع السیره*، مصر، مطبعة دار الکتب المصریه، بی‌تا.
۲. ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، *المقدمه*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی‌تا.

۱. بلاذری، *فتوح البلدان*، ص ۴۲۲.

۲. دمیری، *حیة الحیوان الکبری*، ج ۱، ص ۷۳ - ۷۲.

- ۸۶ □ فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، س ۹، زمستان ۹۷، ش ۳۳
۳. ابن دقماق، *الجواهر الثمین فی سیر الملوک و السلاطین*، بیروت، عالم الکتب للطباعه و النشر، الطبعة الاولى، ۲۰۰۷ م.
۴. ابن سعد، أبو عبدالله محمد، *الطبقات الکبری*، ج ۱، بیروت، دار بیروت للطباعه و النشر، ۱۹۸۵ م.
۵. ابن عساکر، ابوالقاسم علی بن الحسین بن هبه الله، *تاریخ مدینه دمشق*، بیروت، دار الفکر للطباعه و النشر و التوزیع، ۱۹۹۵ م.
۶. ابن منظور، ابوالفضل جمال الدین محمد، *لسان العرب*، بیروت، دار صادر، بی تا.
۷. ابوعبید، قاسم بن سلام الجمحی، *الاموال*، قاهره، منشورات دار الفکر، ۱۹۷۵ م.
۸. امام شوشتری، سید محمدعلی، *تاریخ مقیاسات و نقود در حکومت اسلامی*، تهران، چاپخانه دانشسرای عالی، ۱۳۳۹.
۹. امین، احمد، *ضحی الاسلام*، بیروت، دار الکتب العربی، ج ۱۰، بی تا.
۱۰. باشا، احمد تیمور، *التصویر عند العرب*، قاهره، مطبعه لجنه التألیف و الترجمة و النشر، ۱۹۴۲ م.
۱۱. بلاذری، احمد بن یحیی بن جابر، *فتوح البلدان*، ترجمه محمد متوکل، تهران، نشر نقره، ۱۳۶۷.
۱۲. بیهقی، ابراهیم بن محمد، *المحاسن و المساوی*، بیروت، دار صادر، ۱۹۶۰ م.
۱۳. حسینی، محمدباقر، *تطور النقود الاسلامیه*، بغداد، دار الجاحظ، ۱۹۶۹ م.
۱۴. حکیم، ابوالحسن علی بن یوسف، *الدوحه المشتبکه فی ضوابط دار السکه*، مادرید، مطبعه معهد الدراسات الاسلامیه، ۱۹۶۰ م.
۱۵. دمیری، محمد بن موسی، *حیاه الحیوان الکبری*، قاهره، دار الطباعه، بی تا.
۱۶. دوری، عبدالعزیز، *مقدمه فی التاریخ الاقتصادی العربی*، بیروت، دار الطلیعه للطباعه و النشر، ۱۹۸۲ م.
۱۷. زیدان، جرجی، *تاریخ التمدن الاسلامی*، مصر، مطبعة الهلال، ۱۹۴۷ م.
۱۸. سالم، السید عبدالعزیز، *تاریخ الدوله العربیه*، بیروت، دار النهضه العربیه للطباعه و النشر، ۱۹۷۱ م.
۱۹. سامانی، سید محمود، «دستگاه مالی امویان با تکیه بر قلمرو شرقی خلافت»، *مجله پژوهش دینی*، تهران، شماره ۱، تابستان ۱۳۸۴.

- علل و مراحل تعریب و اصلاح مسکوکات اسلامی با تأکید بر دوره عبدالملک بن مروان اموی ... □ ۸۷
۲۰. سپهری، محمد، «پژوهشی در سازمان مالی امویان»، مجله پژوهش دینی، تهران، شماره ۱، بهار ۱۳۸۰.
۲۱. سلمان، عیسی، «اقدام درهم معرب»، مجله سومر، بغداد، عدد ۲۷، ۱۹۷۱م.
۲۲. سلمان، عیسی، «المسکوکات المصوره»، مجله المسکوکات، بغداد، عدد ۲، ۱۹۶۹م.
۲۳. سلمان، عیسی، «درهم نادر»، مجله سومر، بغداد، عدد ۲۶، ۱۹۷۰م.
۲۴. سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن بن ابی‌بکر، حسن المحاضره فی اخبار مصر و القاهره، قاهره، دار احیاء الکتب العربیة، ۱۹۶۷م.
۲۵. شیرازی، ابراهیم بن علی بن یوسف، طبقات الفقهاء، بیروت، دار القلم، بی‌تا.
۲۶. الطراونه، خلف فارس، المسکوکات و قراءة التاريخ، اردن، وزارة الثقافة، ۱۹۹۴م.
۲۷. طقوش، محمدسهیل، دولت امویان، تهران، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۲.
۲۸. عبدالرزاق، ناهض، دفتر المسکوکات، الکویت، مطابع دار السیاسه، بی‌تا.
۲۹. علی، سید امیر، مختصر تاریخ العرب، قاهره، مطبعه لجنه التألیف و الترجمة و النشر، ۱۹۳۸م.
۳۰. العلی، صالح احمد، التنضیمات الاجتماعیه و الاقتصادیه فی البصره فی القرن الاول الهجری، بغداد، مطبعه المعارف، ۱۹۵۳م.
۳۱. فهمی، محمد عبدالرحمن، صنع السکه فی فجر الاسلام، قاهره، مطبعه دار الکتب المصریة، ۱۹۵۷م.
۳۲. فهمی، محمد عبدالرحمن، فجر السکه العربیة، قاهره، مطبعه دار الکتب المصریة، ۱۹۶۵م.
۳۳. القتم، عبدالله، شعر الشیعه السیاسی فی العصر الاموی، الکویت، بی‌تا، ۱۴۲۳ق.
۳۴. قدامه، ابوالفرج قدامه بن جعفر، الخراج و صناعه الكتابه، بغداد، مطبعه دار الرشید للنشر، ۱۹۸۱م.
۳۵. قزاز، وداد علی، «الدراهم الاسلامیه المضروبیه علی الطراز الساسانی للخلفاء الراشدين»، مجله المسکوکات، بغداد، عدد ۱، ۱۹۶۹م.
۳۶. ماوردی، ابوالحسن علی بن محمد بن حبیب، احکام السلطانیة و الولايات الدینیة، قاهره، مطبعه السعاده، ۱۹۶۰م.
۳۷. مفید، محمد بن محمد بن نعمان، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، ترجمه و شرح هاشم رسولی محلاتی، تهران، انتشارات علمیه اسلامی، بی‌تا.

- ٨٨ □ فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، س ٩، زمستان ٩٧، ش ٣٣
٣٨. مقریزی، تقی الدین أحمد بن علی، *اغاثه الامه بکشف الغمه*، قاهره، مطبعة لجنة التألیف و الترجمة و النشر، ١٩٤٠ م.
٣٩. مقریزی، تقی الدین أحمد بن علی، *شذور العقود فی ذکر النقود*، نجف، نشر المكتبة الحیدریه، ١٣٥٦ ق.
٤٠. نقشبندی، ناصر محمود، *الدرهم الاسلامی المضروب علی الطراز الساسانی*، بغداد، مطبعة المجمع العلمی العراقی، ١٩٦٩ م.
٤١. نقشبندی، ناصر محمود، *الدينار الاسلامی فی المتحف العراقی*، بغداد، مطبعة الرباطه، ١٩٥٣ م.